

De äldre runornas bildning

Staffan Fridell (Uppsala University)

Abstract

In this article an attempt is made to outline the principles underlying the formation of the runes of the 24-type futhark – based on the assumption that the Latin alphabet was the sole model for the creation of the runes. The starting point is the five rules for the construction of runes that were formulated by Henrik Williams in 2004 – rules that remain valid but call for certain additions and exceptions. The principles of this article are tendential rather than absolute and sometimes competing or even contradictory. Basic formation principles include the replacement of horizontal lines by diagonal ones, the hasta + coda rule, the replacement of bows by angles, and the replacement of angles by bows. New explanations are offered for certain runes, notably ǀ and ǁ.

Keywords: 24-type futhark, principles of grapheme formation, Latin alphabet, tendential rules

Följande analys av de äldre, 24-typiga runornas bildning utgår från antagandet att runorna bildades med bokstäverna i det latinska alfabetet som direkta förebilder.

Henrik Williams (2004, 267) har formulerat ett slags principer – ”certain graphematic rules” – för de äldre runornas bildningssätt. Han utgår då från det färdiga resultatet, dvs. den 24-typiga futharken, och ger fem regler för hur dessa runor är uppbyggda (här något förkortade utan att innebörden förändrats):

- (1) A runic grapheme is made up of a full-length vertical line and/or lines of various length that are [...] diagonal.
- (2) The diagonal lines may not proceed further up nor lower down than the verticals.
- (3) The diagonal lines never issue exclusively from the bottom of the verticals [...]
- (4) Two diagonal lines may be combined to form angles [...]; three joined diagonal lines form a diagonal “crook”.

Fridell, Staffan. “De äldre runornas bildning.”

Futhark: International Journal of Runic Studies 14–15 (2023–2024, publ. 2025): 201–06.

DOI: 10.33063/futhark.14.1074

- (5) Runes made up of angles only reach full height if stacked on top of each other [...]

I några avseenden kan reglerna skärpas. Regel 1 borde kompletteras till "one or two full vertical lines" men täcker ändå inte runorna $\sqcap$ och $\sqcup$ och det får väl formuleras som undantag. I regel 1 borde man ha en formulering om att diagonaler kan motsvaras av bågar (t.ex. i $\sqcap$), och i regel 4 borde man ha en formulering om att vinklar kan motsvaras av bågar. Slutligen kan regel 5 göras mer heltäckande i en annan version som Williams (2004, 273) själv har formulerat: "[S]ingle angles are never allowed to be of full height" (se vidare nedan). Men även i denna version finns undantaget $\wedge$.

I denna artikel kommer jag att ge en kompletterande analys som listar principer för *processen* när runorna bildades från respektive latinska bokstäver. Williams (2004, 267) beskriver sina regler som "simple and absolute". Eftersom jag vill kunna inkludera även den variation i runornas utseende som faktiskt förekommer redan från början, räknar jag i stället med tendentiella regler, som ibland kan vara konkurrerande och till och med motverkande. Exempelen $\sqcap$, $\sqcup$ och $\wedge$ talar för att det kan vara mer ändamålsenligt att beskriva reglerna som tendenser än som absoluta lagar. Sådana regler eller mönster kan även beskriva runornas fortsatta utveckling.

Två runor är oförändrat övertagna från latinska alfabetet eftersom de inte har något av de fonematiska drag som efterföljande regler förändrar.

$I \rightarrow | i$

$X \rightarrow X g$

En tydlig bildningsprincip är att horisontella linjer byts ut mot diagonala. Huvudskälet är att det är lättare att forma runor genom att dra ristningsverktyget mot sig. Man får bättre kontroll över ristningsarbetet. Det gäller de flesta vardagliga ristningsmaterial: i synnerhet trä och ben, och sannolikt även metall. Dessutom tillkommer för trä att, eftersom man brukar rista över träets ådringar, syns sådana linjer bättre än horisontella. Detta är alltså en typ av *facilitering* eftersom den underlättar och snabbar på ristningen. Samtidigt får man på köpet en *homogenisering* genom att runorna får diagonala linjer och vinklar. Hit hör följande runor:

$F \rightarrow \text{f} f$

$H \rightarrow \text{H} h$

Dessutom finns motsvarande runa med uppåtgående diagonal liksom även med horisontell mittlinje (Imer 2015b, 32).

$L \rightarrow \uparrow \mid$

Här gäller även Williams princip 3 om att enkla bistavar inte ska utgå från huvudstavens nedre avslutning.

$T \rightarrow \uparrow \mathfrak{t}$

Ett $\mathfrak{t}$ med en horisontell övre bistav, dvs. identisk med latinskt T, på lansspetsen från Kowel är osäkert och har även lästs som ett **e** (Imer 2015a, 149).

$Z \rightarrow \downarrow$ Ovisst ljudvärde

Även spegelvänd $\downarrow$, som verkar vara den vanligaste formen, vilket kan bero på att den övre bistaven uppfattas som riktningangivande i högre grad än den nedre (i högerriktade inskrifter). Att den övre bistaven i viss mening är primär och viktigare än den nedre understöds även av Williams regel 3.

Samma tendens till att undvika horisontella linjer gör sig också gällande för **e**-runan (Fridell 2011, 74 f.; 2016, 12; jfr Robertson 2012, 18):

$E \rightarrow \sqcap > \mathfrak{M} \mathfrak{e}$

Upptäckten av Svingerudsristningen har konsekvenser för hur man ska se på förhållandet mellan de två varianterna av den äldre **e**-runan. Fram till dess hade det varit möjligt att följa Lisbeth Imers (2015b, 45, 47) datering, där $\mathfrak{M}$ enbart hörde till tiden efter o. 375. Men nu framstår det som klart – att döma av $\mathfrak{M}$ i den tidiga Svingerudsinskriften – att båda varianterna av **e**-runan förekommit samtidigt ända från runskriftens uppkomst fram till o. 375 då $\sqcap$ slutar användas i nordiska inskrifter (Imer 2015b, 36; ett sydgermanskt exempel från 500-talet: Nedoma 2020, lxxxii). Detta har direkta implikationer för ett antal runinskrifter för vilka $\mathfrak{M}$ har använts som dateringskriterium: Belland KJ 83, Lauvåsen N A350, Nordhuglo KJ 65, Skärkind KJ 87, Skåäng KJ 85, Veblungsnes KJ 56 (Imer 2015a, 15, 162, 192, 241, 249, 316). För alla dessa måste man förskjuta den tidigast möjliga dateringen bakåt från o. 375 till o. 160.

$\sqcap$ är typologiskt äldst eftersom den till formen utgår från E (annorlunda Williams 1996, 215; 2004, 267), men $\mathfrak{M}$ har sannolikt omedelbart bildats som variant enligt principen att undvika horisontella linjer. Att $\sqcap$ över huvud taget har kunnat finnas kvar så länge, som enda runa med en horisontell linje, beror troligen på att man velat undvika att $\mathfrak{M}$ sammanblandas med $\mathfrak{M} \mathfrak{m}$ (Odenstedt 1990, 100). Det är för övrigt ingen slump att $\mathfrak{M}$ tidigast återfinns i Svingerudsinskriften som uppvisar alla tecken på att vara enkel, vardaglig skriftpraktik. Det är just en sådan texttyp där man kan vänta sig faciliterade runor.

Ett annat mönster är att man ombildar en bokstav så att den följer principen om hasta + coda, dvs. att ett skriftecken konstrueras som en

huvudstav med en eller flera bistavar (Fridell 2016, 11). Denna princip förstärks senare i den 16-typiga runraden.

$A \rightarrow \text{f } \mathfrak{a}$

Se Askeberg 1944, 48. Här följs även samtidigt principen om att ersätta horisontella linjer med diagonala.

$N \rightarrow \text{t } \mathfrak{n}$

I något senare skeden finns även en spegelvänd variant t (Imer 2015b, 33).

$V \rightarrow \text{A} > \text{A} \text{ och } \text{A} \text{ u}$

Det är rimligt att se A som den äldsta formen eftersom den liknar förebilden V mest och att därför A och A uppkommit som en anpassning till hasta + coda-principen (Odenstedt 1990, 30). Dessa runvarianter följer också Williams principer 1 och 3.

$Y \rightarrow \text{Y } \mathfrak{r}$

Ytterligare en bildningsprincip är att ersätta bågar/rundlar med vinklar.

$B \rightarrow \text{B } \mathfrak{b}$

Senare övergår man till rundade former B o.d. vilka under vikingatid helt tar över.

$C \rightarrow \text{C } \mathfrak{k}$

En eller kanske två gånger i tidiga inskrifter är en rundad variant med fullängd belagd (Imer 2015b, 33).

$D \rightarrow \text{D } \mathfrak{p}$, även D

Förutom D är rundade former D o.d. lika vanliga och blir senare under vikingatid helt dominerande.

$D + \text{ spegelvänt } D \rightarrow \text{M } \mathfrak{d}$ (Williams 1996, 216)

I några inskrifter har runan formen av $\text{D} + \text{ spegelvänt } \text{D}$, men formen med tydliga vinklar, som kan ses både som en stilisering och en facilitering, är dominerande och tar senare helt över. Ett antaget $\mathfrak{d}$ med formen av en stående rektangel på lansspetsen från Kowel är lättare att härleda som ett $\mathfrak{p}$ (jfr $\mathfrak{p}$ -runan på inristningen från Breza).

$G \rightarrow \text{G } \mathfrak{j}$ eller spegelvänt $\text{G } \mathfrak{j}$

De rundade formerna dominerar starkt men även vinklade motsvarigheter förekommer. Det verkar inte ske någon daterbar utveckling av runans form förrän de två bågarna/vinklarna förenas (Imer 2015b, 33, 35).

$O \rightarrow \text{O } \mathfrak{ng}$ eller $\text{O } \mathfrak{ng}$

Den sistnämnda har på grund av sina horisontella linjer sannolikt tidigt undvikits.

$P \rightarrow \text{P } \mathfrak{w}$ och $\text{P } \mathfrak{w}$

Den rundade formen är relativt sett vanligare i steninskrifter medan den vinklade varianten dominerar bland inskrifter på metallföremål.

$Q \rightarrow \text{Q}$ och $\text{Q} \circ$

Det är här (och bara här) som Williams regel 2 träder in. Den rundade formen är ovanlig redan från början och försvinner så småningom då Q helt tar över (Imer 2015, 36, 47).

$R \rightarrow \text{R}$ o.d. och R o.d. $\mathbf{r}$

Den typiska urnordiska $\mathbf{r}$ -runan har rundad bistav med öppning mot huvudstaven men även vinklade former förekommer, särskilt i inskrifter i metall där de båda varianterna är ungefär lika ofta förekommande.

$S \rightarrow \text{S}, \text{Z}, \text{Z} \text{ o.d. } \mathbf{s}$

Formen S finns något senare i nordiska inskrifter, men tidigt i kontinentala (Imer 2015, 334). $\text{Z}, \text{Z} \text{ o.d.}$ får väl ses som en generalisering av principen bakom S , dvs. en linje som böjer fram och tillbaka.

Adaptationerna $B \rightarrow \text{B}, C \rightarrow \text{C}, D \rightarrow \text{D}, D + \text{ spegelvänt } D \rightarrow \text{M}, O \rightarrow \text{O}$ eller $\diamond, P \rightarrow \text{P}, Q \rightarrow \text{Q}, R \rightarrow \text{R}$ o.d., $S \rightarrow \text{S}, \text{Z}$ och Z innebär att bågar/rundlar ersätts med vinklar. Jag har tidigare (Fridell 2011, 74) argumenterat för att det är tendensen att byta horisontella linjer mot diagonala som är startpunkten och inspirationskällan till denna utveckling. Båda processerna leder ju till liknande resultat och bidrar till att ge runorna deras karakteristiska kantiga utseende med diagonaler och vinklar, sålunda en *homogenisering*. Men snarare är det ristningsmaterialet som är en förklarande faktor (jfr Imer 2015b, 33, 35). I de äldsta skedena är runristande på metallföremål relativt sett viktigare än senare. Imer (2015b, 32) skriver: ”I yngre romersk jernalder findes runeindskrifterne først og fremmest på våbenudstyr samt på personligt udstyr, såsom smykker af forskellig art.” Det hänger samman med att runkännedomen tidigast var socialt begränsat till ett elitskikt i samhället, där metallföremål som smycken och vapen var viktiga som statussymboler. Det är lättare att rista vinklar än bågar/rundlar i metall. Senare när runkunskapen sprids till vidare samhällsskikt blir ristande i trä, som alltid förekommit, dominerande vilket gynnar rundade former som B och D som alltså är exempel på *facilitering* eftersom runorna med dessa former går snabbare och lättare att rista i trä. Det finns alltså två konkurrerande, motsatta tendenser: att bågar ersätts av vinklar och att vinklar ersätts av bågar.

Flera ovan nämnda runformer följer Williams princip 5. ”Runes made up of angles only reach full height if stacked on top of each other”: Å ena sidan $\text{C} \diamond \text{O}$, å andra sidan $\text{B} \text{Q} \text{Z} \text{Z} \text{Z}$. Ytterligare tre runor kan anslutas, men då måste principen omformuleras – för att täcka in även dessa – till: ”[S]ingle angles are never allowed to be of full height” (Williams 2004, 273):

$K \rightarrow \text{ᚢ} p$

En runa motsvarande latinskt K skulle bryta med denna princip men inte om den stora vinkeln delas upp i två små (Williams 2004, 273). En inte belagd logisk "felande länk" mellan K och ᚢ skulle vara en runa som såg ut som ett ᚢ utan den högra vertikalen.

$D + \text{spiegelvänt } D \rightarrow \text{ᚱ} d$

Här finns två vinklar men inte ovanpå varandra.

$M \rightarrow \text{ᚺ} m$

Även denna runa kan förklaras med den utvidgade regeln. Att dra ner vinkeln till baslinjen som i latinskt M skulle strida mot principen. Två möjligheter att följa principen – att antingen minska vinkelns höjd ᚺ eller fördubbla vinkeln med bibehållen höjd ᚺ – skulle sammanfalla med redan upptagna runformer. Det återstående närmaste alternativet är då att både minska vinkelns höjd och fördubbla vinkeln, alltså ᚺ .

Litteratur

- Askeberg, Fritz. 1944. *Norden och kontinenten i gammal tid: Studier i forngermansk kulturhistoria*. Uppsala.
- Fridell, Staffan. 2011. "Graphic Variation and Change in the Younger Futhark." *NOWELE: North-Western European Language Evolution* 60/61: 69–88.
- . 2016. "Tendenser i skriftteknens utveckling: Alfabet och runor." *Futhark: International Journal of Runic Studies* 6 (2015, publ. 2016): 7–19.
- Imer, Lisbeth. 2015a. *Jernalderens runeindskrifter i Norden – Katalog*. København.
- . 2015b. *Jernalderens runeindskrifter i Norden*, vol. 1: *Kronologi og kontekst = Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 2013. København.
- Nedoma, Robert. 2020. "Schrift und Sprache der südgermanischen Runeninschriften." I *Die südgermanischen Runeninschriften*, by Klaus Düwel, Robert Nedoma och Sigmund Oehrl, lix–cxxxviii. *Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 119. Berlin och Boston.
- Odenstedt, Bengt. 1990. *On the Origin and Early History of the Runic Script: Typology and Graphic Variation in the Older Futhark*. *Acta academiae egiae Gustavi Adolphi*, 59. Uppsala.
- Robertson, John S. 2012. "How the Germanic Futhark Came from the Roman Alphabet." *Futhark: International Journal of Runic Studies* 2 (2011, publ. 2012): 7–25.
- Williams, Henrik. 1996. "The Origin of the Runes." *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 45: 211–18.
- . 2004. "Reasons for Runes." I *The First Writing: Script Invention as History and Process*, red. Stephen D. Houston, 262–73. Cambridge.